

DOLAYI VERGİLƏRİN DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA ROLU

M.İ. Nadirli

Azərbaycan Universiteti, Ceyhun Hacıbəyli, 71, Bakı, Azərbaycan
e-mail: malak.nadirly@au.edu.az

Xülasə. Məqalədə vergi sisteminin iki əsas kateqoriyası olan dolaylı və dolaysız vergilərin fərqləndirici xüsusiyyətləri, onların hansı prinsiplərə əsasən təsnif edildiyi və dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında oynadığı mühüm rol əhatəli şəkildə araşdırılır. Eyni zamanda, dolaylı vergilərin tətbiqinin gətirdiyi üstünlüklər və qarşıya çıxan çətinliklər təhlil edilməklə, bu vergilərin dövlət büdcəsinə olan təsirinin dərəcəsi qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Dolaylı vergi, dolaysız vergi, dövlət büdcəsi, vergi sistemi.

Giriş

Vergi sistemi dövlətin maliyyə sabitliyini təmin edən, ictimai ehtiyacların ödənilməsində mühüm rol oynayan və iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində ən təsirli alətlərdən biri kimi çıxış edir. Müasir dövrdə dövlətlərin maliyyə mənbələrinin böyük hissəsi vergi gəlirlərindən formalaşır. Bu gəlirlər həm fiskal, yəni dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədinə xidmət edir, həm də sosial və iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə olunur. Vergilər sadəcə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini təşkil etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda gəlir bölgüsünə təsir göstərməklə iqtisadi ədalətin təmin olunmasında da mühüm rol oynayır.

Vergi növləri müxtəlif meyarlar əsasında təsnif olunmaqla yanaşı, ən əsas bölgü dolaylı və dolaysız vergilər arasında aparılır. Bu bölgü vergi yükünün daşıyıcısı, tətbiq üsulu və iqtisadi təsirləri baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə dolaylı vergilər istehlak əsasında toplanması və geniş vergi bazasına malik olması səbəbilə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında mühüm yer tutur. Bir çox ölkələrin, xüsusilə inkişaf etməkdə olan dövlətlərin vergi gəlirlərində dolaylı vergilərin payı yüksəkdir.

Bu elmi işin əsas məqsədi, dolaylı vergilərin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında rolunu təhlil etmək, dolaylı və dolaysız vergilər arasında fərqləri və bu vergilərin üstün və mənfi cəhətlərini müxtəlif meyarlar əsasında araşdırmaqdır. Bununla yanaşı, vergi sisteminin ədalətlik və effektivlik baxımından qiymətləndirilməsi, dolaylı vergilərin sosial-iqtisadi təsirlərinin daha dərinlənən anlaşılması məqsədi daşıyır.

Tədqiqat çərçivəsində əvvəlcə vergi anlayışı və tarixi inkişafı, sonra isə dolaylı və dolaysız vergilərin əsas xüsusiyyətləri və təsnifatı araşdırılır. Növbəti bölmələrdə isə bu vergilərin qarşılaşdırılması, üstünlükləri və mənfi cəhətləri, habelə onların dövlət büdcəsinə təsiri konkret şəkildə təhlil olunacaqdır.

Dolayı və dolaysız vergilərin təsnifatı

Vergi anlayışı insanların oturaq həyata keçməsi ilə birlikdə meydana çıxmış, dövlətlər gəlir əldə etməyin yolunu xalqdan vergi almaqda tapmışlar. Verginin ilk nümunəsinə qədim Misirdə rast gəlinir. Qədim Misirdə kənd təsərrüfatı məhsullarından “corvee” və ya “statutelabour” adı altında vergi alınmışdır. Dövlətlər tarix boyu xalqdan vergi almağa davam etmişlər. Dövlətin ictimai xərclərin maliyyələşdirilməsini təmin etmək məqsədilə, qarşılıqsız, suverenlik gücünə əsaslanaraq məcburi və zəruri şəkildə fiziki və hüquqi şəxslərdən topladığı gəlirə “vergi” deyilir. Verginin fiskal məqsədi dövlət xidmətlərinin maliyyələşdirilməsini təmin etməkdirsə, ekstra-fiskal məqsədi isə bu xidmətlərin maliyyələşdirilməsi xaricindəki bütün digər məqsədləri əhatə edir. Dövlətin ən əsas gəlir mənbəyi vergilərdir. İnkişaf etməmiş və az inkişaf etmiş ölkələrdə belə vergi gəlirləri ümumilikdə 50%-ə çatdığı halda, inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 80-90%-ə qədər arta bilər [2, s.35].

Verginin alınma səbəbi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur, lakin daha geniş yayılmış iki əsas nəzəriyyə fayda nəzəriyyəsi və iqtidar nəzəriyyəsidir. Fayda nəzəriyyəsinə əsasən, dövlətlə vətəndaş arasında qarşılıqlı faydaya əsaslanan bir mübadilə mövcuddur. Bu nəzəriyyəni iki istiqamətdə incələmək olar: birincisi onu ictimai müqavilə kimi qəbul edənlər, ikincisi isə marjinal fayda ilə əlaqələndirənlərdir. İctimai müqavilə kimi baxanlar isə üç alt qrupa ayrılır: vergini xidmət haqqı kimi qəbul edənlər, onu sığorta haqqına bənzədənələr və dövlətin xərclərinə vətəndaşların iştirak haqqı kimi görənlər. Marjinal faydaya əsaslanan fikir isə vətəndaşların dövlət xidmətlərindən əldə etdikləri fayda ilə ödədikləri vergi arasında əlaqə olması gərəkdiyini müdafiə edir. İqtidar nəzəriyyəsinə əsasən isə vətəndaşların aldığı xidmətə qarşılıq olmadan, onların ödəmə qabiliyyətinə əsasən vergi alınır.

Vergilər toplanma üsuluna görə isə dolayı və dolayı olmayan vergilər kimi təsnif olunur. Dolayı olmayan (birbaşa) vergilər gəlir və sərvət üzərindən, dolayı vergilər isə xərclər üzərindən alınır [4].

Vergi mövzusu davamlı olan, vergi ödəyicisi əvvəlcədən bəlli olan, vergi yükü başqasına ötürülə bilməyən və daimi vergi bazası olan vergilər dolayı olmayan, əksi xüsusiyyətlərə malik olanlar isə dolayı vergilərdir. Aydın şəkildə gəlir və sərvət üzərindən alınan vergilər birbaşa, istehlak zamanı dolayısı ilə hiss olunmadan alınan vergilər isə dolayı vergilər hesab olunur. Adam Vaqnerə görə bəyannaməyə əsaslanan vergi birbaşa, tarif vasitəsilə alınan vergi isə dolayı vergi kimi xarakterizə olunur. Neumarkın təsnifatına görə isə fərdi-şəxsi və növə görə (nev'i-şey'i) vergitutma formaları vardır. Fərdi-şəxsi yəni ailə vəziyyətini hədəf alan vergilər və növünə görə hədəflənmiş vergilər dolayı olmayan vergilərdir. Bəzi müəlliflər isə bu fərdi vergilərin ödənilməsinə dolayı, növə görə olan vergiləri isə dolayı vergi kimi də izah edirlər [2, s.36].

Gəlirin xərclənməsi zamanı tətbiq olunan vergilər əməliyyat vergiləri adlandırılır [4, s.9]. Bu vergi növü alınan mal və xidmətlərin qiymətinə gizli şəkildə daxil edilən, başqa sözlə, maliyyə anesteziyası vasitəsilə, istehlakçılara hiss etdirilmədən yığılan vergi formasıdır.

Əməliyyat vergisi ilk dəfə Birinci Dünya Müharibəsindən sonra 1916-cı ildə Almaniyada qəbul edilmişdir. Ardınca 1917-ci ildə Fransada, 1919-cu ildə İtaliyada, 1921-ci ildə Belçikada, 1933-cü ildə isə Hollandiyada tətbiq olunmağa başlanmışdır. Aşağıda dolayı vergilər qeyri-saf əməliyyat vergisi və əlavə dəyər vergisi (ƏDV) olmaqla iki əsas növü verilmişdir [2, s.37]:

1. Qeyri-saf əməliyyat vergisi

Bu, ümumi satış həcmi üzərindən alınan vergi növüdür. Qeyri-saf əməliyyat vergisi iki yerə bölünür: yayılmış əməliyyat vergisi və toplu əməliyyat vergisi.

Yayılmış əməliyyat vergisi - Vergi yə cəlb olunan malların istehsaldan istehlaka qədər hər mərhələdə ayrıca vergiyə cəlb olunması sistemidir. Bu sistemdə məhsulların təkrar-təkrar vergiyə cəlb olunması nəticəsində həm vergi ödəyicisinin, həm də dövlətin üzərinə düşən yük artır. Eyni zamanda, bu sistem şaquli birləşmələrə və vergi piramidləşməsinə səbəb ola bilər.

Toplu əməliyyat vergisi - Vergi mövzusunə daxil olan malların yalnız bir mərhələdə vergiyə cəlb olunmasıdır. Bu vergi növünün üç forması mövcuddur:

- İstehsal vergisi – son istehsalçının ödədiyi vergi,
- Topdansatış vergisi – topdan satışdan pərakəndə satışa keçid zamanı alınan vergi,
- Pərakəndə ticarət vergisi – məhsulun istehlakçıya çatması zamanı tətbiq olunan vergidir.

2. Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV)

Əlavə dəyər istehsal prosesində çıxış ilə daxilolma arasındakı fərkdir. ƏDV məhsulun satış qiyməti ilə alışı qiyməti arasındakı fərqi əsaslanır və istehsaldan istehlaka qədər bütün mərhələlərdə tətbiq olunur. İlk dəfə 1954-cü ildə Fransada tətbiq olunmuşdur. 1968-ci ildə Almaniyada və daha sonra Avropa İttifaqı ölkələrində tətbiqinə başlanmışdır. ƏDV, yaratdığı vergi yükünə görə pərakəndə satış vergisinə bənzəyir.

Dolayı və dolaysız vergilərin meyarları, üstünlükləri və mənfi cəhətləri

Bu bölmədə, dünyada vergi sistemində dolayı və dolaysız vergilər kimi təsnif olunan vergi növləri, müəyyən ayırıcı meyarlara əsaslanaraq izah ediləcəkdir. Əlavə olaraq, dolayı və dolaysız vergi gəlirlərinin üstünlükləri və mənfi cəhətləri təhlil ediləcək.

Dolayı və dolaysız vergilərin fərqləndirilməsi çox qədim zamanlara gedib çıxır. Hərçənd ki, ədəbiyyatda bu iki vergi forması arasındakı ayırıcı meyarlar tez-tez müzakirə olunmuş və tənqid edilmişdir, bu ayırma öz aktuallığını qorumaqda davam edir. Meyarlar kontekstində nəzəri mübahisələr yaşansa da, müasir maliyyə ədəbiyyatında bu bölgü geniş şəkildə istifadə olunur və bu vergilərin faydaları ilə çatışmazlıqları siyasi səviyyədə belə mübahisə mövzusunə çevrilir.

Dolayı və dolaysız vergilər arasında fərqləri ortaya çıxaran meyarlar üç əsas başlıq altında toplanır. Bu çərçivədə əsas fərqlər aşağıdakı kimidir [4, s.16-18]:

• Refleks meyarı

Bu meyarla görə, dolayı vergilər asanca başqalarına ötürülə bilən, yəni qanuni vergi ödəyicisi ilə faktiki ödəyici fərqli olan vergi növləridir. Qanuni mükəlləf olan şəxslər vergini

təklif-tələb və qiymət mexanizmi vasitəsilə mal və xidmət alıcılarına və ya təchizatçılara ötürə bilirlər.

Əgər verginin qanuni ödəyicisi ilə faktiki ödəyicisi eyni şəxsdirsə, bu dolaysız vergi hesab olunur, əgər fərqlidirsə – dolaylı vergidir. Bu meyara əsasən dolaysız vergilər - gəlir vergisi, müəssisələr vergisi, irs və hədiyyə vergisi, nəqliyyat vasitələri vergisi, əmlak vergisidir; dolaylı vergilər - gömrük rüsumları, əlavə dəyər vergisi (ƏDV), xüsusi istehlak vergisi kimi növlərdir.

- Ödəmə qabiliyyəti meyarları

Bu meyara əsasən, dolaysız vergilər, şəxslərin gəlir və maliyyə vəziyyətinə uyğun şəkildə yığılan vergilərdir. Minimum yaşayış endirimi, artan dərəcəli vergi dərəcələri kimi vergi texnikaları dolaysız vergilər çərçivəsində tətbiq olunur və vergidə ədalətin təmin olunması bu vergi növü ilə daha asan mümkündür. Digər tərəfdən, dolaylı vergilər, mükəlləflərin fərdi gəliri, qazancı və ya sərvəti kimi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan tətbiq olunan və ədalət prinsipinə zidd hesab olunan vergi formasıdır. Başqa sözlə, dolaylı vergilər mal və xidmətlərdən istifadə edən istehlakçıların ödəmə gücünü nəzərə almadan, bütün vergi ödəyicilərinə eyni faizlə tətbiq olunan vergilərdir

- Müəyyənlik meyarı

Müəyyənlik meyarına görə dolaylı vergilərdə vergi ödəyicisinin kim olacağı öncədən dəqiq bilinmir, çünki bu vergi son istehlakçının məlum olmaması səbəbilə qeyri-müəyyən xarakter daşıyır. Bunun əksinə olaraq, dolaysız vergilərdə vergi ödəyicisinin kimliyi əvvəlcədən müəyyən edilir və bu sahədə qeyri-müəyyənlik mövcud deyil. Digər bir fərq ondan ibarətdir ki, dolaylı vergilərdə vergini doğuran hadisə – mal və ya xidmətin alınması və istifadəsi ilə baş verir və bu anda vergi avtomatik olaraq tətbiq olunur. Halbuki, dolaysız vergilərdə vergi müəyyən bir zaman aralığında və ya təqvim dövründə hesablanır və tətbiq olunur.

Bu baxımdan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, gəlir və sərvət elementləri üzərindən yığılan və mükəlləf tərəfindən başqasına ötürülə bilməyən vergilər dolaysız, mal və xidmətlər üzərindən yığılan, mükəlləf tərəfindən başqa bir şəxsə ötürülə bilən vergilər isə dolaylı vergilər kimi təsnif edir.

Dolaylı və dolaysız vergilərin bir-biri ilə müqayisədə üstünlükləri və çatışmazlıqları maliyyə ədəbiyyatında müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müzakirə olunmuşdur. Əslində, bir verginin dolaylı və ya dolaysız olması onun mövzusuna və tətbiq formasına əsasən müəyyən edilir, lakin bu bölgü üçün bəzi müəyyən meyarlar da mövcuddur. Dolaylı vergilər qiymət mexanizmi vasitəsilə müvafiq mal və ya xidmətin təklif-tələb elastikliyi nisbətində ötürülə bilən vergilər olduğu halda, dolaysız vergilərdə qanuni və faktiki mükəlləf eyni şəxsdir. Dolaylı vergilərdə mükəlləflərin şəxsi vəziyyətləri nəzərə alınmazkən, dolaysız vergilərdə bu şəxsi hallar nəzərə alınır [3, s.70]. Lakin dolaylı vergitutmada vergi ödəyicisinin kim olduğu məlum deyil və vergini ödəyəcək şəxsin gəliri nəzərə alınmadan tətbiq olunur. Bu hal, dolaylı vergilərin ədalətsiz olduğunu göstərir. Belə ki, əsas qida məhsullarına tətbiq olunan dolaylı vergilər aşağı

büdcəli əhali təbəqəsinin büdcəsində əhəmiyyətli paya malikdir və bu səbəbdən həmin təbəqənin daha çox vergi ödəməsinə gətirib çıxarır. Yəni, dolaylı vergilər tərsinə artan dərəcəli bir quruluşa malikdir [1, s.10]. Psixoloji baxımdan dolaylı vergilərdə vergini ödəyəcək şəxs məlum deyil. Halbuki dolaysız vergilərdə vergini ödəyəcək şəxs əvvəlcədən bəllidir. Bu hal, vergini ödəyən şəxs üçün mənfi psixoloji təsirlər yarada bilər. Dolaylı vergilər məhsulun qiymətinə gizli şəkildə daxil edildiyi üçün, məhsulu alan şəxs bu vergini məhsulun dəyərinin bir hissəsi kimi qəbul edir. Bu səbəbdən, dolaysız vergilərdə vergiyə qarşı göstərilən reaksiya daha güclü olur. Effektivlik baxımından isə vergitutmada effektivlik, verginin yığılması baxımından toplanma səmərəliliyini ifadə edir. Dolaylı vergilərin tətbiqi və toplanması həm daha az xərcli, həm də daha asan olur. Bu vergi növündə istehsalçılar və istehlakçılar mal və ya xidmətin daxilindəki vergini alıcılardan toplayaraq dövlətə ötürürlər və beləliklə vasitəçi rolunu oynayırlar. Lakin dolaysız vergilərin artan dərəcəli olması, tətbiq olunan istisnalar və azadolmalar, bu vergi növünün strukturunda mürəkkəblik yaradır və onların toplanmasını çətinləşdirir.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında dolaylı vergilər mühüm rol oynayır və bu vergi növü xüsusilə geniş istehlak bazasına malik ölkələr üçün stabil maliyyə mənbəyi hesab olunur. Dolaylı vergilərin tətbiqi və toplanması texniki və inzibati baxımdan daha asan və az xərcli olsa da, onların ədalət prinsipi baxımından çatışmazlıqları mövcuddur. İstehlak əsasında yığılan dolaylı vergilər aşağı gəlirli əhali qrupları üçün daha böyük vergi yükünə səbəb olmaqla sosial bərabərsizliyi artırır. Bu isə dolaylı vergilərin tərsinə artan dərəcəli quruluşa malik olduğunu göstərir.

Digər tərəfdən, dolaysız vergilər ədalətli vergi sisteminin təmin olunmasında əsas rol oynasa da, onların tətbiqi və inzibati idarə olunması daha mürəkkəb və xərcli ola bilər. Dolaylı və dolaysız vergilərin təsnifatı üzrə aparılan müqayisəli təhlillər göstərir ki, vergi siyasəti hazırlanarkən həm effektivlik, həm də sosial ədalət meyarları nəzərə alınmalı, vergitutma strukturu ölkənin iqtisadi və sosial reallıqları ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

Beləliklə, vergilər büdcə gəlirlərinin davamlılığını təmin etsə də, onların sosial ədalətə mənfi təsirini minimuma endirmək üçün dolaysız vergilərin rolu artırılmalı və vergi yükünün balanslı bölüşdürülməsi təmin olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Akkör M. (2019) “Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Ekonomiye Etkisi: Türkiye Örneği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi S.B.E. İstanbul.
2. Bulut T. (2023), “Dolaylı vergiler ile enflasyon arasındaki ilişkinin katma değer vergisi açısından analizi: Türkiye örneği”, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, 130 s.. Neumark
3. Çat A., & Yardımcıoğlu F. (2020). “Vergi Adaletine Etki Eden Unsurlar Üzerine Bir Araştırma: Türkiye Örneği”. Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, №6(1), s.43-75.

4. Özbay E.(2023), “Dolaylı vergi ve dolaysız vergi gelirlerinin ekonomik büyüme ile ilişkisi: Türkiye örneği”, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Bandırma, 160 s.

THE ROLE OF INDIRECT TAXES IN THE FORMATION OF STATE BUDGET REVENUES

M.I. Nadirly

Azerbaijan University, Ceyhun Hajibeyli, 71, Baku, Azerbaijan

Abstract. This study examines the main characteristics and classification criteria of indirect and direct taxes, as well as their role in the formation of state budget revenues. The advantages and disadvantages of indirect taxes are analyzed and their impact level on budget revenues is evaluated.

Keywords: Indirect tax, direct tax, state budget, tax system.